

מאבקם של המדענים היהודים – הסמינר במוסקבה

בסוף שנות השישים הגישו לא מעט מדענים יהודים בקשות לעלייה, ומגמה זו גברה עוד יותר בתחילת שנות השבעים, כשבין הרפיוזניקים כבר נימנו עשרות מדענים ובהם מדענים בכירים. רובם נתקלו בסירוב פסקני, נרדפו, גונו בפומבי ואף גורשו מהאוניברסיטאות ומהמכונים שבהם לימדו או עסקו במחקר. לרוב המדענים נמסר על-ידי השלטונות, שהסירוב נפסק להם מטעמי בטחון המדינה, ומכיוון שכך נגזר עליהם, במקרה הטוב, להמתין עוד שנים רבות עד שיקבלו היתר לצאת מברית-המועצות. תחת צלו של איום זה יזמו ב-1972 מדענים אחדים, ובראשם הפיזיקאי המצטיין, אלכסנדר (סאשה) וורונל, הקמת "סמינר" מדעי, שמפגשיו הראשונים התקיימו מדי יום ראשון בדירתו.

אחת לחודש הוקדש המפגש לדיון בנושאים כלליים דוגמת מצב היהודים והיהדות, תרבות יהודית, ההיסטוריה של העם היהודי, מבט על ישראל ועוד. בפגישות האחרות הועלו לדיון נושאים העוסקים במדע טהור. עם הזמן התרחב חוג המדענים שהשתתפו בסמינר. להרצאות בנושאים הכלליים הגיעו כ-50 איש, ואילו להרצאות בנושאים המדעיים הגיעו בין 20 ל-30 מדענים. היעד המקורי של המפגשים היה לאפשר למדענים לעקוב אחרי המתרחש במדע, ולהמשיך ולעשות שימוש בדרך החשיבה המדעית. יעד זה לא היה קל להשגה, שכן בברית-המועצות, יושמה שיטת התמחות מקצועית שונה מהמקובל במערב, ולמשתתפי הסמינר היו התמחויות בתחומים צרים יחסית. כדי שיהיה טעם בפעילות הסמינר, חשוב היה לבחור בנושאים רחבים יותר שיעניינו את כל המשתתפים.

כשנודע לנו על קיום הסמינר, והחלו להגיע בקשות מפורשות לאתר מדענים מהמערב, שיסכימו לשגרם למוסקבה כדי להרצות בפני משתתפי הסמינר. פנינו אל ועד המדענים בארצות-הברית. עוד בשנות השישים יזמתי בארצות-הברית את הקמתו של ארגון פרופסורים למען יהודי ברית-המועצות. קבוצות דומות התארגנו ביוזמתם של שליחי "נתיב" גם בלונדון ובפאריס. נעזרנו בגופים אלה כדי לשגר מרצים-אורחים לסמינר המוסקבאי, כשאנחנו נושאים בשנים הראשונות גם בנטל המימון. במשך הזמן מימנו ועדי המדענים את הוצאות הביקורים, ולעיתים נטלו בכך חלק גם אוניברסיטאות, שתמכו במפעל נפלא זה.

ההתחלה היתה קשה. חיפשנו בקדחתנות אחרי מדענים בעלי שם עולמי שיאותו לנסוע למוסקבה, ולא רק כדי שיזכו את משתתפי הסמינר בהרצאות מעולות ברמה גבוהה. ביוקרתו של המרצה האורח ובמעמדו בעולם המדע, ראינו גורם שירתיע את השלטונות מלנקוט כלפיו בצו גירוש וימנע פגיעה במשתתפי הסמינר. דיווחיהם של ראשוני המרצים ששבו ממוסקבה וסיפרו על הסמינר ועל משתתפיו המוחרמים על-ידי המשטר הסובייטי, פתחו את לבותיהם של מדענים

ידועי שם. כך נולדה תנועה ספונטנית של מדענים מהמערב, שהתחילו להגיש עזרה למדענים היהודים בברית-המועצות. הקשר הבלתי אמצעי בין המדענים המסורבים והמדענים במערב פתח ערוץ להתכתבות הדדית, דבר שסייע למסורבים בהמשך עבודתם המדעית באורח עצמאי. כמה מהם הצליחו אף להעביר את עבודותיהם למערב. הם גם קיבלו גיבוי מעמיתיהם במערב על-ידי פרסום דיוני הסמינר בכתבי-עת מדעיים, בעיקר בארצות-הברית.

פרופסור יובל נאמן מאוניברסיטת תל-אביב, פיזיקאי בעל שם עולמי, היה ראשון המדענים הישראליים שפעל למען הסמינר המוסקבאי, וגייס לעזרתו את חשובי המדענים במערב. מאוחר יותר הוא גם טיפל אישית בקליטתם של מדענים, שהצליחו לעלות ארצה. רבים חבים לו תודה על קליטתם המוצלחת באוניברסיטאות ובמכונים בישראל.

סאשה וורונל, שניהל את הסמינר בשנים הראשונות, ומרק אזבל, שהחליף את וורונל עם עלייתו ארצה, פיתחו את הסמינר מעבר ליעדו המקורי. עד מהרה גילו המדענים שהסמינר מהווה זרוע חשובה במאבקם של יהודים על זכותם לעלות לישראל. קשריהם של משתתפי הסמינר עם חשובי המדענים באירופה ובארצות-הברית, תרמו תרומה חשובה ביותר בגיוס תמיכה ציבורית ומדינית במערב. בעזרת המדענים האורחים שהירצו בסמינר, התפשט במערב סיפור מאבקם הדרמטי.

במשך שנים אחדות ערכו משתתפיו של הסמינר כתב-עת מחתרתי "יהודים בברית-המועצות", אשר הצטיין ברמתו הספרותית והמקצועית, כיאה לכתב-עת מדעי. משתתפי הסמינר הצטרפו גם לפעילות הפומבית המגוונת שאותה ניהלו הרפיוזניקים. עלייתו של סאשה וורונל והיתר היציאה שקיבל לאחר-מכן מרק אזבל היוו בשבילו הוכחה, כי השלטונות אינם מעיזים לרדוף בגלוי את הסמינר, מחשש לתגובות חריפות של חוגי המדענים במערב. נראה כי הקשרים המדעיים שברית-המועצות קשרה עם המערב היו חיוניים עד כדי-כך לקידום המדע בארצם, שהשלטונות העדיפו להיפטר מאנשים דוגמת וורונל ואזבל, ובלבד שימנעו מעימותים, שדבר קיומם יגיע במהירות לידיעה במערב. למען האמת חרדתי מאוד לגורלו ולעתידו של המפעל החשוב והייחודי הזה לאחר העלייה של מרק אזבל. אבל מרק הרגיע אותנו, כבר בדיווח הראשון שלו, מיד לאחר עלייתו. הוא סיפר לנו שהסמינר עבר לדירתם של המתמטיקאים ויקטור ואירינה בריילובסקי, ושבראשו עומדת עתה קבוצה רצינית שאפשר לסמוך עליה, ובין השמות שמנה היו גלפנד, סולומון אלבר, פרופסור מימן, יעקב אלפרט, אלק יופה ואחרים. בעת כתיבת הספר שוחחתי ארוכות על הסמינר עם סאשה וורונל ועם ויקטור בריילובסקי. ויקטור סיפר לי שעד שנת 1976 נמנעו השלטונות מלפגוע בסמינר, ולא ניסו להפסיק את פעולתו, ורק סמוך לביקורם של הנשיא ניכסון ושל מזכיר המדינה קיסינג'ר במוסקבה, נעצרו יחד עם רפיוזניקים פעילים גם אחדים מחברי הסמינר, והוחזקו כשבועיים בבתי-סוהר בקרבת מוסקבה. כל זאת נעשה כדי למנוע מהפמליה האורחת את האפשרות להיפגש עם המדענים או לקבל מהם פניות בכתב. ב-1976 פתחו המדענים בשביתת רעב ממושכת, כמחאה על סירוב השלטונות לאפשר להם לפעול.

מפנה חד בהתנהגות השלטונות כלפי סמינר המדענים חל, כאמור, ב-1976, לאחר המאסר של אנטולי שרנסקי שהואשם, בין השאר, במסירת סודות לאמריקנים. לדברי בריילובסקי, מאז המאסר של שרנסקי החלו השלטונות לחשוך במדענים שהם מוסרים חומר סודי לזרים, וזאת ככל הנראה בעקבות הזרם ההולך וגובר של המרצים מן המערב שבא לסמינר במוסקבה. בקייב נאסר ונחקר המדען ולדימיר קיסליק, ממשותפי סמינר מוסקבה, ובין יתר ההאשמות שהועלו נגדו היה גם חשד למסירת סודות מדינה לזרים. באחד החיפושים בדירת בריילובסקי, החרימו אנשי הק.ג.ב. עבודות מדעיות. היה זה כיוון חדש, שכן עד לאותה עת נהגו לחפש "חומר ציוני", את החוברות "יהודים בברית-המועצות", ספרי לימוד ומילונים. משותפי הסמינר לא הבינו את פשר השינוי ואת העניין הפתאומי שגילו השלטונות בעבודות המדעיות בתחום המתמטיקה המופשטת... באותה תקופה הוחלט, אפוא, להמשיך בפעילות הסמינר תוך ויתור על ההרצאות והדיונים בנושאים הומניסטיים. מאז ואילך הקפידו המרצים להתרכז אך ורק במדע עיוני מבלי לעסוק בכל צורה שהיא במדע שימושי.

בהתקרב מועד המשפט של שרנסקי, החל הק.ג.ב. "לטפל" בוויקטור בריילובסקי. רק שנים לאחר-מכן נודע לוויקטור שבכתב האישום נגד שרנסקי הוזכר "הסמינר של בריילובסקי", שבו "עסקו במסירת סודות בטחוניים ל"זרים".

ב-1979 נאסר איגור גוברמן, עורך כתב-העת "יהודים בברית-המועצות". בחיפוש שנערך בדירתו נמצא חומר רב הקשור לכתב-העת המחתרתי, אך הק.ג.ב. ניצל את אוסף האיקונות הנדיר שהיה ברשותו כדי להכין נגדו כתב אישום פלילי. הוא הואשם בקנייה ובהחזקת איקונות גנובות ונדון לשלוש שנות גלות. מציאת החומר המערכתית גררה ב-1980 את מאסרו של בריילובסקי, שהואשם בהוצאה לאור של כתב-עת בלתי חוקי. ויקטור נדון לשלוש שנות גלות ואירינה אשתו הצטרפה אליו מאוחר יותר במקום גלותו. בכך הקיץ הקץ על סמינר המדענים. לאחר שפוטר מעבודתו, היה בריילובסקי במשך חמש-עשרה שנים מסורב עלייה. הוא לא היה יחיד במצבו. רבים אחרים נותקו ממקצועם לתקופות ארוכות מבלי שתתאפשר להם דריסת רגל במכוני המחקר. הסמינר הצליח לשמור במידה מסוימת על רעננות המחשבה ועל הסקרנות המדעית אינטלקטואלית. עובדה היא שכל משותפי הסמינר שעלו ארצה מצאו את מקומם במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, בתחומי המחקר וההוראה, וכמה מהם עשו חיל והגיעו להישגים מדעיים חשובים.